

ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ

УДК 159.9.01

К. В. Балабанова

ад'юнкт кафедри психології діяльності в особливих умовах
Національний університет цивільного захисту України

АНАЛІЗ ПРЕДСТАВЛЕНОСТІ СТРУКТУРНИХ КОМПОНЕНТІВ ЖИТТЄЗДАТНОСТІ МАЙБУТНІХ РЯТУВАЛЬНИКІВ НА ПЕРВИННОМУ ЕТАПІ ЇХ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ

У статті представлено результати проведеного аналізу представленості структурних компонентів життєздатності в майбутніх рятувальників на первинному етапі їх професійної підготовки. Встановлено недостатню представленість у них «Здатності до саморегуляції» та «Усвідомленості життя», що вказує на необхідність розроблення психотренінгових програм, спрямованих на розвиток цих структурних компонентів як важливих детермінантів життєздатності курсантів.

Ключові слова: життєздатність, структурні компоненти, курсанти, фахова підготовка, рятувальники.

Постановка проблеми. Проблема життєздатності особистості сьогодні стає однією із центральних у психологічних дослідженнях з погляду ефективності професійної діяльності, професійної та життєвої самореалізації. Її наукове розв'язання відображає прагнення людини бути активним творцем власного життя, самовизначатися у світі на основі усвідомлення себе та свого життєвого потенціалу. Саме поняття «життєздатність» є порівняно новим. Більшість дослідників цього феномена вважають, що поняття «життєздатність» відображає адаптивність людини, здатність її до саморегуляції, саморозвитку, спроможність долати труднощі та кризові стани. Значну цінність у дослідженні проблеми життєздатності мають праці таких учених, як: К. Абульханова-Славська, О. Рильська, О. Леонтєв, С. Максименко. У процесі розгляду життєздатності як соціально-психологічного механізму самоздійснення особистості, більшість дослідників доводить, що саме здатність до саморозвитку та психічної саморегуляції людини вирішально впливають на успішність самореалізації та задоволеність власним життям.

«Життєздатність» як наукове поняття активно досліджується з 1970-х рр. у таких галузях, як управління системами, природничими та людськими ресурсами. З поступовим поширенням у громадських і соціальних науках концепції життєздатності постають об'єктами вивчення в області соціальної психології, аналізуються під час розроблення національних і регіональних стратегій розвитку, враховуються в охороні здоров'я, у сфері національної безпеки, тобто в тих галузях, де йдеться про життєздатність систем [1].

У філософських науках цей термін вперше вжито А. Богдановим, автором концепції історично першої найбільш відомої загальної теорії систем [2]. Автор розглядав життєздатність людини як таку, що має системний характер і для досягнення динамічної стійкості розвитку людини в середовищі безперервно пристосовує частини системи одну до одної. Під час дослідження феномена життєздатності людини А. Богданов вживає поняття «життєздатність» для визначення динамічної стійкості розвитку системи в середовищі, водночас часто поняття «життєздатність» і «стійкість» ним використовуються як синоніми.

Філософ і соціолог О. Ахїєзер під час розроблення концепції виживання розглядає «життєздатність» як категорію, що синонімічна категорії «відтворення», тобто здатність суб'єкта відтворити себе, свою культуру, свої відносини всупереч нескінченному потоку небезпек [3, с. 59–60].

В інших дослідженнях життєздатність розглядається як ресурс або потенціал. Однак у поняття «ресурс» вкладається різний зміст. Одним із таких змістів може бути категорія «людський капітал». До неї відносять основні чотири складники: життєздатність (визначається соматичним і психічним здоров'ям та здатністю до саморегуляції); працездатність (в основі – професійно важливі якості); здатність до навчання (набуття нових знань, навичок і вмінь) і здатність до інновацій (психологічна стійкість та адаптивність). Розкриваючи феноменологію цього поняття, зазначимо, що є безліч підходів до визначення людського капіталу. Деякі автори вважають, що людський капітал – це сформований людиною в результаті інвестицій і накопичень певний запас фізичного здоров'я,

знань, навичок, умінь і мотивацій, моральних і культурних цінностей, який використовується в тій чи іншій сфері [4]. Більш переконливим є погляд на ресурси як міру вияву особистісного потенціалу Д. Леонтєва. Науковцем теоретично показано відповідність ресурсів людини складникам особистісного потенціалу, який визначає, наскільки психологічне благополуччя й якість життя людини залежать від неї самої, а не від сприятливого збігу обставин [5]. У психологічних концепціях представлені ідеї про синергічну, самоорганізуючу природу життєздатності, самоактуалізації та самореалізації особистості (А. Махнач, 2007 р.; M. Bernard, 2003, 2004 pp.; S. Kobasa, 1982, 1984 pp.; S. Maddi, 1994, 2006 pp.)

В англійських наукових джерелах термін «життєздатність» вживається як синонім терміна "resilience" (походить від латинського "resili"), який буквально перекладається як «гнучкість», «пружність», «еластичність», «стійкість» (до зовнішніх впливів) і як здатність швидко відновлювати здоровий фізичний і душевний стан.

В інших роботах зазначено, що життєздатність може проявлятися як реакція на стресогенні події, загальним механізмом якої є ініціювання процесів збереження стабільності існування людини (B. Turner, 1994 p.).

У складні, переломні, кризові періоди від людини потрібні особливі якості, серед яких і життєздатність. Розгляд життєздатності в контексті вирішення життєвих завдань дозволяє розширити сферу її функціонування, обмежену впливом ситуацій, що характеризуються тією чи іншою екстремальністю. Мається на увазі те, що більшість досліджень життєздатності концентруються на вивченні цього феномена у важких життєвих ситуаціях. Однак людина може бути недостатньо життєздатною і у звичайних, неекстремальних умовах. Це і вирішення завдань повсякденного життя, соціального та професійного буття, встановлення міжособистісних контактів або вирішення завдань щодо внутрішнього світу людини. Нездатність своєчасно встановити й ефективно вирішити ці завдання, невміння вибудувати їхнє ієрархічне співвідношення та значущість в окремі життєві періоди призводять до того, що особистість втрачає цінність самого життя та прагнення до саморозвитку. Сьогодні в науковій літературі наводиться багато фактів, які свідчать про зниження рівня особистісної безпеки та рівня захищеності людини. Ситуації фізичного насилля, терористичних загроз, техногенних та екологічних катастроф стають звичними атрибутами сьогодення як у побутовій, так і в професійній сферах.

Мета статті – вивчення психологічних особливостей життєздатності майбутніх рятувальників на первинному етапі їх фахової підготовки.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на наявність окремих досліджень, в яких розглядаються різні аспекти зазначеної вище проблеми, необхідно підкреслити, що недостатньо висвітленими сьогодні залишаються питання вивчення структурних складників життєздатності людини. Особливо цікавими є дослідження специфіки життєздатності в майбутніх рятувальників як важливого складника їхньої професійної спрямованості. На наш погляд, саме життєздатність осіб ризиконебезпечних професій визначає подальші траєкторії їхнього особистісного та професійного розвитку, і дослідження її має надзвичайну актуальність.

Гіпотезою дослідження є уявлення про те, що життєздатність майбутніх рятувальників – це системне утворення, в якому поєднуються здатності особистості до адаптації, саморегуляції, саморозвитку й усвідомленості життя, що становить основу їхньої професійної підготовки та забезпечує високу ефективність їхньої професійної діяльності.

Завдання дослідження полягало у вивченні особливостей прояву компонентів життєздатності в курсантів на первинному етапі їхньої фахової підготовки.

За даними О. Рильської, життєздатність важливо розмежовувати в контексті дослідження у вузькому сенсі (коли враховується лише один із можливих змістів мотиваційно-сміслової регуляції діяльності, а професія є лише ресурсом для самоздійснення) та в широкому – як проєкцію системи життєвих домагань у професійне життя (коли професія є самостійним виміром особистісного самоздійснення в контексті життєтворчості) – суб'єктного ставлення до власного майбутнього.

Саме суб'єктний характер взаємодії особистості із професійною реальністю в контексті творчого реконструювання суб'єктивної перспективи професійного й особистісного зростання визначає усвідомлення людиною себе як професіонала [6].

Під час розгляду особливостей життєздатності майбутніх рятувальників та місця їхніх життєвих і професійних домагань у процесі навчання у вищому навчальному закладі (далі – ВНЗ) ДСНС України зазначимо, що важливим етапом становлення особистості є період оволодіння професією. Під час навчання у ВНЗ курсанти перебувають на важливому етапі життєвого шляху: професійного навчання, професійної підготовки [7; 8].

У контексті досліджень професійного становлення майбутніх рятувальників цей етап повинен забезпечити цілеспрямоване освоєння системи знань, практичних навичок і умінь, формування цілісних уявлень про професійне середовище, наповнення предметним змістом мотивів і цілей майбутньої професійної діяльності, розвиток її операційної основи.

Погоджуємося з позицією О. Кудерміної, яка наголошує на важливій ролі ВНЗ у підготовці та формуванні професіонала будь-якої спеціальності. Зауважимо, що під час цілеспрямованого засвоєння системи професійних знань, практичних умінь та навичок відбувається становлення суб'єкта професійної діяльності з розвиненими професійно важливими якостями та професійно орієнтованими психологічними структурами особистості [9].

Безумовно, феномен життєздатності складний за своєю структурою, особливо в динаміці розвитку особистості, тому важливе виявлення структурних компонентів та їх представленість на етапі емпіричного дослідження.

Для діагностики рівня життєздатності майбутніх рятувальників застосований «Тест життєздатності людини» О. Рильської.

Перший варіант тесту життєздатності людини опублікований О. Рильською 2009 р. Ця версія тесту містила 78 питань і три шкали: «Адаптивність», «Саморегуляція», «Смисложиттєві орієнтації» [10]. Надалі зроблено спроби вдосконалити авторську концептуальну модель, в якій життєздатність розглядалася як інтегральна здатність до збереження людиною своєї цілісності. Була розширена структура життєздатності, внесені зміни до складу і найменування шкал тесту, додані пункти опитувальника. В останній версії тест містив 106 питань, згрупованих у чотири шкали: «Здатності до адаптації»; «Здатності до саморегуляції»; «Здатності до саморозвитку»; «Усвідомленість життя». Передбачалося, що зазначені якості виступають у синергетичній єдності, тому забезпечують якісно новий ефект.

Надійність опитувальника перевірялася автором на вибірці дорослих людей, однорідність – узгодженість тесту перевірялася відомим і простим методом розщеплення. Найбільш складною була перевірка концептуальної валідності методики, що пов'язано як зі слабкою розробленістю в психологічній науці самого концепту «життєздатність», так і з відсутності (на момент розроблення методики) діагностичного інструментарію, що вимірює змінні, з якими можна було б співвіднести показники життєздатності.

Оброблення результатів. Для підрахунку балів за відповіді на позитивні пункти присвоюються бали від 3 до 0 («так» – 3 бали; «скоріше так, ніж ні» – 2 бали; «скоріше ні, ніж так» – 1 бал; «ні» – 0 балів). За відповіді на негативні пункти присвоюються бали від 0 до 3 («так» – 0 балів; «скоріше так, ніж ні» – 1 бал; «скоріше ні, ніж так» – 2 бали; «ні» – 3 бали). Потім підсумовуються показники для кожної шкали і загальний бал життєздатності.

Для вирішення завдань дослідження нами вивчено особливості прояву життєздатності за вищенаведеною методикою в курсантів пер-

шого курсу Національного університету цивільного захисту України (64 особи) віком 18–20 років.

Для проведення первинного статистичного аналізу отриманих емпіричних результатів дослідження первинної вибірки застосовано методи описової статистики: середнє арифметичне, вибіркова дисперсія, стандартне відхилення (середнє квадратичне відхилення) [11; 12; 13; 14; 15; 16].

Дисперсія (англ. variance) є мірою відхилення значень випадкової величини від центра розподілу. Дисперсія випадкової величини – це середньо-квадратичне відхилення від середнього значення (математичне сподівання піднесеного до другого ступеня відхилення цієї змінної від її очікуваного значення).

Стандартне відхилення (англ. standard deviation), або середнє квадратичне відхилення, позначається як S або σ – у статистиці найпоширеніший показник розсіювання значень випадкової величини щодо її математичного сподівання. Визначається в одиницях виміру самої випадкової величини.

Проведений математичний аналіз отриманих результатів показав, що емпіричні дані за ключовими шкалами методики розподілилися за законом нормального розподілу. Це дозволило нам виокремити нормативні значення життєстійкості для даної групи респондентів. Заглом по групі рівень життєздатності за даною методикою – $58,6 \pm 2,3$ балів. На основі кривої нормального розподілу отриманих балів виокремлені три групи респондентів: 18,8% курсантів мали високий рівень життєздатності, 65,6% – середній, 15,5% – низький рівень життєздатності. Високі показники за даними притаманні людям, які налаштовують добрі взаємини з товаришами, мають прагнення до професійного розвитку, усвідомлено ставляться до реалій курсантського життя. Позитивним чинником є також соціальна сміливість, готовність до невизначеності, комунікативна активність. Висока життєздатність у таких осіб співвідноситься з високим ступенем задоволеності соціальними досягненнями, альтруїзмом, суб'єктивним фізичним, психологічним і моральним благополуччям. Згідно з результатами досліджень інших авторів, більш високі показники життєздатності співвідносяться з відкритістю, добротою, невимушеністю поведінки, активністю в усуненні та попередженні конфліктів, спокійним прийняттям критики.

Низькі показники рівня загальної життєздатності корелюють із такими особистісними рисами, як: замкнутість, байдужість, скептичність, надлишкова критичність до інших. Такі особистісні риси, як: ригідність, нейротизм, тривожність, суб'єктивне відчуття самотності, також притаманні особам із низьким рівнем життєздатності.

Аналіз розподілу компонентної структури життєздатності, а саме здатність до адаптації, само-

Таблиця 1

Рівень життєздатності та її компонентів у майбутніх рятувальників

Рівень життєздатності	Здатність до адаптації (бали)	Здатність до саморегуляції (бали)	Здатність до саморозвитку (бали)	Усвідомленість життя (бали)
Високий	26,5 ± 2,4	13,3 ± 1,6	18,5 ± 2,7	12,0 ± 1,1
Середній	22,9 ± 1,9	10,5 ± 1,2	14,3 ± 1,9	9,8 ± 1,7
Низький	19,3 ± 2,7	8,0 ± 2	7,3 ± 2,1	7,7 ± 2,0
Загальний	22,9 ± 2,4	10,8 ± 1,5	13,5 ± 2,3	9,6 ± 1,9

регуляції саморозвитку й усвідомленості життя, представлено в таблиці 1.

Як бачимо з наведеної вище таблиці, у всіх групах респондентів найбільш високі показники простежуються в такому компонентному складнику, як «Здатність до адаптації», що свідчить про те, що курсанти досить добре адаптувалися до реалій курсантського життя.

У групі курсантів, що мають високий і середній рівні життєздатності, більш низькі значення спостерігаються за такими складниками, як «Здатність до саморегуляції» й «Усвідомленість життя», а в групі осіб із низьким рівнем життєздатності до них додається «Здатність до саморозвитку».

Усвідомленість життя є стержневим механізмом, що підтримує та стимулює життєздатність людини. Невисокі бали за шкалою «Усвідомленість життя» свідчать про те, що курсант немає чітко визначених цілей, які надають його життю осмисленості і тимчасової перспективи, а саме життя він сприймає як рутинне й емоційно бідне. Низький рівень задоволеності потреби в усвідомленості життя призводить до негативної оцінки минулого та сьогодення, до фіксації уваги на сумних аспектах існування, зниження рівня активності, ініціативності та мотиваційного потенціалу.

Невисокі бали за шкалою «Саморегуляція» свідчать про нерозвиненість самостійності і ригідний стиль реагування курсанта на зміну умов, а також труднощі в оволодінні ним новими видами діяльності та професійно важливими навичками.

С. Максименко розглядає першопричиною життєвого становлення особистості нужду як життєво-буттєву необхідність, детермінанту руху, саморуку та розвитку загалом, з якої постають можливості, які могли б бути в індивіда [17].

У процесі розгляду життєздатності в аспекті самоздійснення К. Абульханова-Славська описує останнє через поняття активності суб'єкта діяльності. На її думку, активність є способом реалізації потреб у діяльності, спілкуванні, самовираженні, самоздійсненні особистості в різних формах її життя [18].

У контексті нашого дослідження очевидними є питання розроблення психотренінгової програми, яка буде спрямована на розвиток у курсантів на перших етапах їхньої фахової підготовки здатності до саморегуляції й усвідомленості життя. За умов стрімких соціальних змін професійно та соціально

успішними можуть бути тільки такі фахівці, які оволодівають психологічними навичками до саморозвитку, саморегуляції й усвідомленості життєвих цілей і намагань.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє визначити життєздатність особистості майбутнього рятувальника як творчу реалізацію себе в майбутньому житті та професії (життєвий та професійний саморозвиток) з урахуванням минулого досвіду, детерміновану розгортанням ціннісних і смислових компонентів його особистості, здатності до саморегуляції й адаптації. З огляду на проведений теоретичний аналіз і емпіричні дані можна стверджувати, що визначальними моментами життєздатності курсантів на первинних етапах їхньої фахової підготовки є їхня внутрішня потреба професійного самоствердження; усвідомлення своїх можливостей, постановка цілей, адекватне планування діяльності; прагнення бути самим собою; упевненість у собі, віра у свої сили; задоволеність від своєї діяльності й визнання оточенням; здатність зрозуміти свої почуття й усвідомлювати свої бажання й ідеали; цілеспрямованість; пошук нових можливостей; пошук прихованих резервів і наявність планів на майбутнє.

Аналіз представленості структурних компонентів життєздатності в майбутніх рятувальників показав зниження в них значень за такими складниками, як «Здатність до саморегуляції» й «Усвідомленість життя», що вказує на необхідність розроблення психотренінгових програм, спрямованих на розвиток цих структурних компонентів як важливих детермінантів життєздатності курсантів.

Література:

1. Стародубцев А. Професійна підготовка працівників ОВС у вищих навчальних закладах МВС України. Форум права. 2011. № 4. С. 704–710.
2. Богданов А. Тектология: всеобщая организационная наука. 3 издание, переработанное и дополненное. М., 1989.
3. Ахиезер А. Жизнеспособность России. Жизнеспособность России: матер. научн. конференции. М., 1996.
4. Руденко Г., Кулапов М., Карташов С. Рынок труда: учебник. М.: Изд-во Рос. экон. акад., 2006. 412 с.

5. Барко В. Професійний відбір кадрів до органів внутрішніх справ (психологічний аспект): монографія. К.: Ніка-Центр, 2002. 296 с.
6. Черемних К. Професійний вимір самоздійснення особистості. Наук. студ. із соц. та політ. психол.: зб. статей. К.: Міленіум, 2007. Вип. 16 (19). С. 330–336.
7. Волянук Н. Психологія професійного становлення тренера: монографія. Луцьк: Волинська обл. друкарня, 2006. 444 с.
8. Зеер Э. Профессиональное становление личности. М.: 2005. 329 с.
9. Кудерміна О. Психологічні особливості «віддалених» цілей майбутніх працівників правоохоронних органів. Юридична психологія та педагогіка. 2010. № 1 (7). С. 173–184.
10. Рыльская Е. Методика исследования жизнеспособности человека. Вестник Челябинского гос. пед. ун-та. 2009. № 1. С. 130–139.
11. Вуколов Э. Основы статистического анализа. Практикум по статистическим методам и исследованию операций с использованием пакетов Statistica и Excel. М.: Форум, 2008. 464 с.
12. Галян І. Психодіагностика: навч. посібник. К.: Академвидав, 2009. 463 с.
13. Кобзарь А. Прикладная математическая статистика. М.: Физматлит, 2006. 816 с.
14. Моргун В., Тітов І. Основи психологічної діагностики: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. 2-е видання. К.: Видавничий дім «Слово», 2012. 464 с.
15. Сидоренко Е. Методы математической обработки в психологии. СПб.: ООО «Речь», 2002. 350 с.
16. Тюрин Ю., Макаров А. Анализ данных на компьютере / под ред. В. Фигурнова. 3-е изд. М.: Инфра-М, 2003. 544 с.
17. Максименко С., Макименко К. Теоретичні проблеми самоздійснення особистості. Проблеми сучасної психології: збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С. Максименка, Л. Онуфрієвої. Вип. 5. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. С. 3–13.
18. Абульханова К., Березина Т. Время личности и время жизни. СПб.: Алетейя, 2001. 304 с.
19. Леонтьев Д. Проект Ф-98 «Разработка показателей и анализ факторов развития личностного потенциала и психологического благополучия учащихся в системе общего образования». URL: www.macsi.ru/biblio/P-F-98.ppt.
20. Штепа О. Психологічна ресурсність у структурі суб'єктності особистості. Проблеми сучасної психології. 2015. Вип. 27. С. 661–665.

Балабанова К. В. Анализ представленности структурных компонентов жизнеспособности будущих спасателей на первоначальном этапе их профессиональной подготовки

В статье представлены результаты проведенного анализа представленности структурных компонентов жизнеспособности у будущих спасателей на первоначальном этапе их профессиональной подготовки. Установлена недостаточная представленность у них «Способности к саморегуляции» и «Осознанности жизни», что указывает на необходимость разработки психотренинговых программ, направленных на развитие этих структурных компонентов как важных детерминантов жизнеспособности курсантов.

Ключевые слова: жизнеспособность, структурные компоненты, курсанты, профессиональная подготовка, спасатели.

Balabanova K. V. Analysis of the structural components representation of the future rescuers viability at the primary stage of their professional preparation

The article presents the results of the conducted analysis of the representation of structural components of viability for future rescuers at the initial stage of their professional training. The inadequate representation of "Self-regulation ability" and "Mindfulness of life" is established, indicating the need to develop psycho-training programs aimed at developing these structural components as important determinants of cadets' viability.

Key words: viability, structural components, cadets, vocational training, rescuers.